

Оксана Тищенко, к. ф. н.
Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'373.46:81'23

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Досі не було сумніву в тому, що **термін** як слово чи словосполучення, що точно позначає спеціальне поняття певної галузі, повинен бути *стилістично нейтральним і однозначним*, а функціонування науково-термінологічної та виробничо-професійної лексики, як правило, обмежується науковим стилем та мовою людей, пов'язаних із певною виробничою сферою. Винятками є детермінологізація та вживання вказаної групи лексики в художніх творах із метою, зокрема, відповідної характеристики персонажів.

Однак міжстильова взаємодія веде до якісної зміни елементів системи, зокрема функціонування слова-терміна в художньому творі супроводжується естетизацією його лексичного значення [2]. Слово не втрачає ознак терміна, проте набуває конотативних значень завдяки незвичайній сполучуваності, характерній такому тропу, як метафора.

Проте явище конотативності у термінології спостерігається не лише в художніх текстах. За умов тривалого вживання деяких детермінологізованих слів чи словосполучень у певному контексті великою кількістю мовців відбувається формування у них стійкої конотації – негативної чи позитивної (згадаймо, що *детермінологізація* як соціально мотивоване явище міграції термінів за межі своїх терміносистем може відбуватися при асиміляції термінів загальноновживаною лексикою [9, с. 130], наприклад *шок, контакт, транс* тощо).

Згодом явища розмовної мови починають упливати на життя слів у терміносистемах: **поява відтінків значення або нових лексичних значень на заміну дефініції в детермінологізованій одиниці впливає на термін і вимагає або його заміни, або актуалізації.**

Зазвичай це відбувається в терміносистемах тих наук, які вимагають урахування етичних аспектів, а проблеми, що потрапляють у межі інтересів науки, стосуються широкого загалу (політична, економічна, медична сфери тощо).

Наприклад, у вітчизняній дефектології на означення дітей із психічними та фізичними вадами існувало кілька назв: *дефективні, аномальні*. У суспільстві ж сформувалося стійке неприйняття словосполучень *дефективна дитина, аномальна дитина*. Набувши в загальноорозмовній мові негативних конотацій, ці назви як терміни суперечать Міжнародній конвенції прав дитини. Це саме стосується і слова на означення дитини із вадами мовленнєвого розвитку – *логопат* (через асоціацію із терміном *психопат*, який так само зазнав впливу розмовної негативної конотації), і назви закладів для дітей із певними вадами – *спеціальні школи для розумово відсталих дітей* (скорочено: *спецшколи*), які згодом перейменували у *допоміжні школи*, але і цей термін на сьогодні видається неприйнятним.

Пропозиції вчених-дефектологів щодо заміни згаданих термінів на інші (наприклад *діти з вадами психофізичного розвитку, діти зі спеціальними (особливими) потребами, неповносправні діти*) спричиняють нові проблеми: по-перше, велика кількість слів у складі терміна перетворює його в опис явища і ускладнює оперування ним, по-друге, імовірно, що нові терміни так само набуватимуть негативних конотацій, як і попередні.

Інші терміни у зв'язку із суспільно-економічним розвитком змінюють **знак** конотації, напр., *комунізм, капіталізм, інтелігенція, бізнесмен, радянський* та багато інших. Це відбувається спочатку поза

терміносистемою, а потім такі одиниці активно вживаються як характеристики і в не позбавлених ідеологізації наукових текстах, наприклад з політології чи історії, у словниках енциклопедичного характеру.

Сьогоднішня широко розгорнута європейська інтеграція (і загалом глобалізація) спричиняє актуалізацію запозичених термінів як таких, що у свідомості певної категорії мовців ніби "облагороджують" позначувані ними поняття і вживаються натомість українським або раніше запозиченим синонімічним назвам, порівняйте: *бізнес і справа, діло; бізнесмен і підприємець; президент і голова; менеджер і управник, управитель; супермаркет і універмаг* та багато інших.

Отже, імовірно, що виражальні можливості термінів як результат існування додаткових значень (конотативності) у термінології внаслідок впливу норми розмовної на норму в терміносистемі існують як у художньому, так і в науковому дискурсах. При цьому слово зберігає ознаки терміна (детермінологізацію не виявлено).

Останнім часом у мовознавстві **значення** набуває статусу ключового поняття лінгвістики, основної пізнавальної одиниці, яка формує образ світу людини (натомість мовним засобам – фонетичним, звуковим, граматичним, лексичним). Відтак саму **мову** трактують не як систему знаків [5, с. 604], а як "специфічний вид знакової діяльності" [9, с. 318], систему *орієнтирів* діяльності людини [4, с. 19]. Не дивно, що й під час вивчення цього явища все частіше звертаються до **психолінгвістики**, що її визначають як науку про те, які психічні процеси супроводжують процес породження й сприйняття мови, оволодіння іноземної мови тощо; як "певний ракурс, у якому вивчають мову, мовлення, пізнавальні процеси" [10, с. 4–5]; як науку, що органічно входить до системи психологічних наук [4, с. 20]; як "галузь мовознавства, що вивчає закономірності процесу мовлення у співвідношенні з мовою як системою знаків" [9, с. 501].

Виокремленню психолінгвістики як окремої науки сприяє її прикладний аспект: взаємодія з усіма прикладними галузями психології, зокрема з етнопсихологією, психологією масової комунікації, психологією реклами і пропаганди, психіатрією і корекційною педагогікою (дефектологією), психологією праці й ергономікою тощо [4].

Отже, предметом **психолінгвістики** є **співвідношення** особистості (*мовна спроможність*) зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності (*мовленнєва діяльність*) та мовою як головною твірною образу світу (*мова*), отже: *мовна спроможність – мовленнєва діяльність – мова*. Тобто в центрі вивчення є **зв'язок** між тим, **коли, що і як хоче сказати** (або **сприймає**) учасник мовного спілкування і тим, **які мовні засоби він для цього використовує** (або **як розуміє** використані кимсь). *Мова* – це характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності, їх ідеальних відображень у свідомості з метою обміну між членами спільноти осмислюваною інформацією; *мовна діяльність* – застосування усіма членами етнічної спільноти таких актів; *мовлення* – процес реалізації мовної діяльності, об'єктивний прояв мови, якому притаманна варіативність на рівні усіх одиниць мови [9, с. 318].

У психології, нейро- і психолінгвістиці *мовленнєву діяльність* розглядають як активний, цілеспрямований, мотивований, предметний (змістовний) процес генерування й рецепції інформації, сформульованої за допомогою мови, думки і спрямованої на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини в процесі спілкування (О. Виноградова, Л. Виготський, О. О. Леонтьєв, О. М. Леонтьєв, О. Лурія та ін.). Спиратимемося ще на виокремлення Л. Щербою *трьох*

аспектів мови: мовленнєвої діяльності (процеси говоріння і розуміння мови, мовлення); мовної системи (словник і граматики), мовного матеріалу (сукупність усього, що говорять і сприймають у різних ситуаціях).

Отже: *мова* (природна мова людини на противагу штучним мовам) – це певна знакова система, код і правила вживання цих знаків, матеріал і результат мовленнєвої діяльності; *мовлення* – конкретний процес говоріння і сприймання, *мовленнєва діяльність* – один із видів діяльності людини (поряд із трудовою, ігровою тощо), що має мотив, мету, з одного боку, і певні етапи (орієнтація, планування, реалізація плану, контроль) – з іншого.

На нашу думку, дослідження термінологічних систем з погляду психолінгвістики є необхідним, оскільки дозволяє звернутися до термінів не лише як до засобу номінації, але і як до системи орієнтирів, необхідної для діяльності людини в навколишньому речовому й соціальному світі, для створення певного "образу світу", зокрема "професійного образу світу" [4, с. 19].

Для цього слід з'ясувати:

- виражальні можливості термінів (ізольованих та в контексті різних стилів) у сприйманні мовцями різних категорій;
- особливості актуалізації ближчого і дальшого значення слова-терміна у свідомості професіонала певної галузі та непрофесіонала;
- основні підходи до формування професійного образу світу в сучасному лінгвістичному контексті.

Уважаємо, що здійснити це можна, виконавши завдання таких блоків (деякі з аспектів розглянуто в цій статті):

1. Виразальні властивості термінів: мовна ситуація і сучасні теоретичні напрацювання з питань функціонування термінів у різних стилях.

2. Теоретичне обґрунтування психолінгвістичного підходу до визначеної проблеми; визначення місця термінів у формуванні професійного образу світу.

3. З'ясування взаємовідношення асоціації та конотації; поняття суб'єктивізму в науковій мові, зокрема в лексикографії.

4. Українська термінологія в контексті європейської інтеграції: причини й наслідки змін у лексичному складі різних терміносистем.

5. *Експеримент*: теоретичне підґрунтя, види й методика, матеріали, база.

Сучасні теоретичні напрацювання, спрямовані на дослідження функціонування термінів у художніх творах, образності у термінології, емотивного значення термінів, не охоплюють повною мірою проблеми конотативності термінів у названому нами аспекті, зокрема у межах терміносистеми.

У праці "Образність у термінології фізики елементарних частинок" Г. Дядюра досліджує метафоризацію як засіб номінації нових реалій: *білий карлик, чорна діра, електронна хмаринка, кольоровий заряд голого кварка* тощо. Йдеться про термінологізацію загальноживаних слів, коли утворюється поєднана асоціативними зв'язками система термінів, що нагадує організацію художнього твору. Однак із часом у науковому контексті образність таких метафор стирається: відбувається процес, протилежний описаному нами вище, коли недетермінологізовані одиниці з деяких причин набувають образності, додаткових значень [1].

Т. Катиш виявляє мотивацію творення письменниками-фантастами нових термінів на означення вигаданих реалій (*кварк, машина часу*), аналізує художні прийоми порівняння, метафоризації тощо із використанням термінів, напр: *Апарат матеріалізував мислительну енергію на пряму – як рослини сонячну; Підморгнув індикатор; Вуса, голки антен* тощо [3].

Однак терміни в цих ілюстраціях слугують передусім на означення об'єктів як предметів зображення, а не засобів, через це не мають

виражальної властивості. Коли ж термін виступає **засобом** зображення, напр.: *ланцюгова реакція життя, апендикс еволюції*, то йдеться, напевне, про вже детермінологізовані одиниці, які у складі метафори точно змальовують явище, однак не створюють додаткового образу, пов'язаного з хімією, анатомією, медициною та ін.

Ми ж наголошуємо на іншому аспекті функціонування термінів у художньому дискурсі, коли терміни і професіоналізми, потрапляючи за волею автора в поетичний контекст, набувають конотації і формують підтекст твору **не будучи детермінологізованими** [*"І впевнено, з опори рими, // Ось віриш, як стріл, необоримий, // Зростає аркою рядка"; "Поет - мотор! Поет-турбіна! // Поет - механік людських мас, // Динамомайстр, будівничий, // Повстань майбутнього сурмач, // Що конструює День над Ніччю"* (Є. Маланюк)]. Переважна більшість термінів не зберігають набутої образності поза поетичним текстом [8].

Емотивне значення та проблема адекватного перекладу термінів є предметом дослідження К. Маркса [6]. Наголосивши на емотивній властивості мови, автор стверджує, що одним із джерел мовних ресурсів експресії в різних жанрах сучасної літератури є науково-технічна термінологія та спеціальна лексика.

Знову ж таки йдеться про детермінологізовані мовні одиниці, наприклад географічні (*вулкан, повінь, пустеля, айсберг*), спортивні (*рекорд, марафон*) тощо, загальноновживані значення яких сприймають однаково носії різних мов, причому для виявлення конотативного значення цих слів обов'язковим є контекст, певна ситуація.

Ми висловлюємо припущення, що деякі терміни поза будь-яким текстом є емотивно навантаженими. Скажімо, термін *клімакс* (від грец. *драбина*) ширше відомий як назва періоду зниження лібідо та згасання функції статевих залоз у людини [7]. Відтак, його загальноноспільна конотація – *"інтимне", "небажане", "неприємне"* – спричиняє подекуди несприйняття (навіть серед філологів) літературознавчого терміна *клімакс* на означення висхідної градації (синонім – *ампліфікація*) [9].

Зі слів *контора, кабінет* і *офіс*, які функціонують на означення тієї самої реалії, третій термін сьогодні вживають значно активніше, ніж другий, а тим більше перший. Це, певно, відбувається через те, що термін *офіс*, окрім власне позначення поняття, несе додаткову і, безперечно, позитивну інформацію: *престижно, авторитетно, модно, сучасно*, тоді як слово *контора* вживають в іронічному значенні. Так, вислів *Працюю на фірмі менеджером. Маю свій офіс* має не більше предметної інформації, ніж фраза *Працюю на підприємстві управителем. Маю свою контору*, але звучить *престижно, авторитетно, модно, сучасно*, тобто **виражає ставлення мовця до інформації і формує певне ставлення реципієнта до інформації**.

К. Маркс справедливо стверджує, що *неофіційна термінологія* має яскраве експресивне забарвлення: *врубати* в розмовній мові електриків, *накрився* у мові інженерів тощо. Проте сам автор зауважує, що такі слова **не витісняють** своїх аналогів офіційної термінології, а існують паралельно [6]. У цьому й полягає відмінність між згаданими словами професійної мови і термінами, негативні конотації яких вимагають їхньої заміни, як, наприклад, терміни *дефективна, аномальна дитина* в дефектології чи рос. *старородящая* (новий термін – рос. *великовозрастная роженица*) у медицині.

Таким чином, ми окреслили загальні напрями психолінгвістичного дослідження семантичних процесів у сучасній термінології, що дасть змогу експериментально виявити й кваліфікувати відповідні екстралінгвальні чинники формування українських терміносистем.

Література

1. Дядюра Г. Образність у термінології фізики елементарних частинок. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 2001.
2. Карпова В. Термін і художнє слово. – К., 1967.
3. Катиш Т. Термінологічна лексика як художньо-образний засіб сучасної української фантастики. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 2001.
4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики. – М.: Смысл, 1999.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
6. Марк К. Емотивне значення та проблема адекватного перекладу термінів. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 2001.
7. Словник іншомовних слів. За ред. Л. Пустовіт. – К., 2000.
8. Тищенко О. Терміни як виражальні засоби індивідуально-авторського трактування сутності митця та процесу творчості у поезіях Євгена Маланюка. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 1998.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000.
10. Фрумкина Р. Психолінгвистика. – М., 2001.